

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Інна Старовойтенко

●

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО ТА ІЛЛЯ ШРАГ НА СПІЛЬНІЙ НИВІ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Кінець XIX - початок XX ст. в Україні відзначився пожвавленням національного руху. Ознакою того були заходи, спрямовані проти тотальної русифікації та національного поневолення краю, вимоги відмінити імперське законодавство кінця XIX ст. та відродити національну самобутність українства. На арену громадського й культурного життя вийшло покоління діячів, яке зазначені завдання поставило за життєву мету та поклало в основу громадянських позицій, бо не могло змиритися з історичною долею і конкретними справами розпочало непростий процес українського націотворення. На той час припадає зростання мережі українських громад та їх об'єднання у безпартійну загальну організацію, заснування перших у Наддніпрянській Україні політичних партій, а згодом і Товариства українських поступовців, народження україномовних періодичних видань, публічні виступи українців з вимогами реабілітувати права української мови у видавництві та освітній сфері, поширення і зростання популярності автономістських ідей, заснування українських парламентських фракцій у I та II державних думах, історичні видання у Петербурзі Святого Письма українською мовою і повного "Кобзаря" Т. Г. Шевченка, відродження науково-популярного видавництва рідною мовою, заснування і діяльність українських "Провіт" та інші історичні справи. Серед ініціаторів і виконавців заходів, що становили суть українського руху, яскраво вимальовуються колоритні постаті Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) та Іллі Людвиговича Шрага (1847-1919). Вони були одностайними у багатьох спільних справах або, за висловом Є. Чикаленка, духовними родичами. Такими він називав тих сучасників, які безвідмовно служили українській справі, бачачи у національному воскресінні України сенс власного життя.

З опублікованих мемуарів Є. Чикаленка видно, що він ставився до чернігівця І. Шрага з глибокою повагою і симпатією тому, що той, захопившись українською ідеєю вже у зрілому віці, зумів їй плідно послужити кілька десятиліть свого життя. Нам не вдалося зафіксувати конкретної дати знайомства двох діячів, але, очевидно, воно сталося з переїздом Є. Чикаленка у 1900 р. до Києва. На той час він уже був знайомий в українських колах як член української Одеської громади, один із засновників такої громади у Петербурзі, автор популярних брошур українською мовою - "Розмови про сільське хазяйство". Перша з них побачила світ в Одесі 1897 р. і започаткувала серію з 6 брошур. Вони багаторазово видавалися

Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі протягом 1901-1913 рр. й отримали визнання не лише у читачів, а й на урядовому рівні. Вже перше видання "Чорного пару та плодозміну" 1897 р. було рекомендоване вченим комітетом міністерства землеробства та державного майна Росії вченому комітету міністерства народної освіти як корисне для навчальних закладів нижчої школи. А також було схвалене вченим комітетом першого міністерства і допущене другим у бібліотеки учительських семінарій, початкових училищ і в безкоштовні народні читальні. Харківське товариство с/г присудило Є. Чикаленкові за його "Розмови" велику срібну медаль. Такою ж медаллю усі книжечки у 1910 р. нагородила Катеринославська південна крайова сільськогосподарська, промислова, кустарна та кооперативна виставка (1 липня-25 вересня).

Переїзд Є. Чикаленка до Києва став новим етапом у його біографії. За словами Д. Дорошенка, він тоді "з головою впірнув в українську громадську діяльність, з того часу його життя зробилось нероздільною частиною українського національного руху". Євген Харлампійович вступає до Старої Київської громади, органічно входить до активу організації, постає серед ініціаторів завершення громадою багаторічної праці над упорядкуванням матеріалів словника української мови. Саме він ініціював звернення до Б. Грінченка, який тоді жив і працював у Чернігові, з пропозицією завершити словникову працю і нарешті видати її. У ході переговорів Є. Чикаленка з Б. Грінченком окремі питання справи перший з'ясуовав з І. Шрагом як провідником української Чернігівської громади, писав йому листа та обговорював окремі деталі словникової праці у ході зустрічі, коли І. Шраг приїздив до Києва у службових справах. Цей факт свідчить, що спілкування між діячами зав'язалося одразу після переїзду Є. Чикаленка до Києва та з вибором Київською громадою Б. Грінченка на редактора словникового матеріалу, який протягом тривалого часу збирався її членами і був одним з головних напрямів її роботи. Як видно, І. Шраг підтримав кандидатуру Б. Грінченка і був задоволений, що така серйозна праця потрапила до відповідних рук. Як відомо, її результатом став перший ґрунтовний словник української мови у 4-х томах - "Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Кіевская Старина" (містив бл. 68 тис. слів з перекладом або тлумаченням їх російською мовою). Російська імператорська Академія наук удостоїла його другої премії М. І. Костомарова.

Спілкування з І. Шрагом залишило у Є. Чикаленка лише приємні спогади і високу оцінку його людських якостей. Він називав його одним з найвидатніших українців, "найактивніших, послідовніших працівників на полі національного відродження українського народу". У "Спогадах" Євген Харлампійович так писав про свого однодумця: "Син лікаря-німця і чернігівської українки, монументального зросту, з гармовим басовим голосом, з бісмарківською головою, вусами і обличчям, Шраг з першого ж погляду викликав до себе повагу всіх. А хто знав його ближче, той не міг не полюбити за милу, лагідну і тактовну вдачу та за чуле відзивчиве серце. Свідомим українцем він став уже будучи середнього віку, коли йому, як чернігівському адвокату, довелося близько сходитися з народом". Є. Чикаленко відзначав, що саме безпосередні стосунки з українцями продемонстрували І. Шрагові їхню відмінність від росіян у культурі, звичках та менталітеті. І, власне, з того часу у нього формуються національні симпатії до народу, серед якого він жив, і бажання допомогти йому відстояти власну ідентичність. Як гласний Чернігівського губернського земства, І. Шраг одним з перших багаторазово порушує питання про потребу запровадження української мови в освітній сфері та відродження української школи, популяризуючи це першочергове завдання серед широких верств населення. Національні симпатії згодом трансформуються у стійкі переконання, і І. Шраг стає одним з активних учасників українського руху та однодумцем Є. Чикаленка, а тому їхні стежки на ниві спільних громадсько-політичних і культурних справ часто перехрещувалися.

Обидва діячі увійшли до першого об'єднання представників українських громад - загальної безпартійної організації. І. Шраг до 1907 р. головував на її з'їздах та постійно представляв на них Чернігівську громаду. Він також входив до

комітету ради організації, який розпоряджався її кошторисом.

Новою якістю українського руху стала й організація перших політичних партій Наддніпрянщини. До неї були причетними і Є. Чикаленко та І. Шраг. Обоє стояли на поступових позиціях, були виразниками автономістських ідей. Симпатії до них чернігівського адвоката були продемонстровані ще у поданій доповіді до губернських земських зборів Чернігівщини, в якій він відстоював запровадження автономної української школи.

Обидва діячі були і серед фундаторів Української Демократичної партії (1903-1904) та ініціаторів її об'єднання з Українською Радикальною партією (відкололася від першої у вересні 1905), яке сталося восени 1905 р. І. Шраг та Є. Чикаленко були членами комісії з вироблення умов з'єднання партій і доклали чимало зусиль для досягнення мети, бо були противниками розпорошення українців у конкуруючі партії, їхньої ворожнечі та непримиренності. Очевидно, лише завдяки дипломатичним здібностям провідників Демократичної партії сталося те об'єднання. А Є. Чикаленко називав І. Шрага одним з найвпливовіших і найповажніших членів Української Демократичної партії.

Діячі також були одними з фундаторів Товариства українських поступовців, яке об'єднало кращих представників українства і фактично 10 років виробляло стратегію українського руху. Його з'їзди часто проходили у київській оселі Є. Чикаленка на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56. Сучасники називали її справжнім українським політичним та культурним салоном, оскільки була відома українцям і Наддніпрянської України, і Галичини. Розташована у кварталі, що звався українським, поряд з будинками Старицьких, Лисенків, Косачів, О. Кониського, вона притягувала "духовних родичів" з усієї України. У ній проходили традиційні "понеділки" з обговоренням новин української літератури і культури, з'їзди Загальної української організації, партійні та Товариства українських поступовців, прийоми чужоземних гостей.

З'їзди ТУП традиційно відбувалися на великодні або різдвяні свята і називалися у родині Чикаленків "хатньою революцією", що супроводжувалася "мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні". На них приїздили представники з усіх куточків України. Серед постійних делегатів нелегальних зібрань був і І. Шраг, бо Є. Чикаленко неодноразово писав про його приїзди у листах до П. Стебницького. Так, у листі за 1908 р., запрошуючи до Києва свого адресата, Є. Чикаленко повідомляв: "В сентябрі випустять Шрага і приїде Грушевський, то порадимось гуртом, як нам жити". Автор натякав на звільнення І. Шрага із тримісячного тюремного ув'язнення, яке він відбував з 24 травня по 24 серпня 1908 р. за вироком С.-Петербурзької судової палати. Шрага як экс-депутата І Державної думи притягнули до відповідальності за підпис під Виборською відозвою після ризику І Державної думи 8 липня 1906 р.

Господар відомої оселі описав і окремі зібрання ТУП, що проходили за участю І. Шрага, відзначив факт делегування останнього на всеросійський з'їзд, на якому була заснована організація автономістів-федералістів народів Росії. Є. Чикаленко вважав нашого земляка одним з послідовних виразників ідеї української автономії на федеративних засадах з Росією.

Є. Чикаленко та І. Шраг були й серед тих, хто розпочав боротьбу з безпрецедентним Емським указом 1876 р. Питання його скасування перший піднімав як делегат всеросійського з'їзду журналістів, що проходив у квітні 1905 р. у Петербурзі, наполягав на його популяризації українцями столиці в демократичній російській пресі та серед урядовців. І. Шраг же входив у 1905 р. до відомої делегації до прем'єр-міністра С. Ю. Вітте для доведення необхідності скасування обмежень на українську мову. Це ж питання він порушував і як депутат І Державної думи та один з фундаторів в ній української парламентської фракції, що відіграла поважну роль у публічному декларуванні національних потреб українців.

І. Шраг один з перших порушував питання про необхідність запровадження української літератури у читальні, які в Україні збиралися засновувати

Петербурзький комітет грамотності. Він ще на початку 1890-х р. звертався до нього із таким запитом та отримав повноваження сформувати комісію для складання списку відповідної літератури. Такий список був складений і включав 159 назв книжок.

Як відомо, український рух тримався на благодійницьких засадах, коштах тих ідейних українців, які зуміли полюбити українську справу не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені, тому й закономірним для того часу було утворення товариств, які допомагали у видавництві та підтримували літературні чи мистецькі наміри й починання. Таким і стало "Товариство допомоги літературі, науці та штуці", засноване у Києві в 1910 р. за фінансової підтримки В. Симиренка. До його народження також були причетними обидва діячі: Є. Чикаленко був його секретарем, а І. Шраг - членом ревізійної комісії.

Поважною справою українського руху стало і відродження видавництва та заснування україномовних періодичних видань і, зокрема, першої в Наддніпрянській Україні щоденної газети "Громадська думка", яка з 15 вересня 1906 р. виходила під назвою "Рада". На неї поклалися великі надії у справі національного просвітництва й поширенні ідей руху. Є. Чикаленко був серед наполегливих ініціаторів народження газети: з 1903 р. клопотався про отримання дозволу на неї, але його заходи не досягали кінцевої мети. Київська адміністрація визнавала програму запрошеного видання занадто радикальною і навіть такою, що суперечила засадам державного ладу Російської імперії. Тобто під усілякими відмовками намагалася не дозволити українцям свого органу, навіть не поступалася тоді, коли у дні конституційних свобод 1905 р. по Росії безперешкодно ширилися революційні прокламації і дешеві газети російською мовою.

Проте, оминаючи численні перешкоди, ініціатори все ж домоглися дозволу на українську газету. Перший її номер побачив світ 31 грудня 1905 р., і з того дня розпочалося її нелегке існування. На видання потрібні були солідні кошти, досвід, співробітники, талановиті дописувачі, відповідні тематичний і соціальний напрями, які б стали запорукою його популярності. Крім усього того, українській газеті треба було вперше і самотужки готувати професійного журналіста. Усі ці проблеми лягли на плечі видавців і найпалкіших прихильників газети.

Найвідповідальніший тягар обов'язків взяв на себе видавець Є. Чикаленко. Він запевняв однодумців, що має намір вести газету "до загину", повного вичерпання матеріальних і моральних сил, керуючись переконанням, "що без щоденної газети нам жити не можна. Коли не буде газети, то не варто нам п'ястись за людьми; приходиться махнути рукою на все, що досі робилось, про що марилося і відмовитись навіть від нації..." Український пресовий орган стає змістом життя Є. Чикаленка, його болями і радощами, адже фактично видавець не відокремлював себе від "Ради" і ставлення до неї сучасників сприймав як особисте, бо писав: "Я себе від газети не відділяю - хто ворог нашої газеті, той ворог і мені" .

Видавничу діяльність Є. Чикаленка вважаємо зразком самовідданого служіння справі історичного значення. Адже йому доводилося докладати щороку на газетні витрати не лише величезні кошти (від 5 до 10 тис. крб.), а й вирішувати інші проблеми: шукати передплатників, запрошувати до співробітництва відомих письменників та публіцистів, переживати критичні зауваження, які звідусіль надходили на адресу редакції українського щоденника і, нарешті, протистояти адміністративному тиску, цензурним переслідуванням, фільтрувати газетні матеріали, а дописувачів просити оминати дразливі теми, щоб не підводити видання під штрафи, від котрих воно й так постійно потерпало, адже виходило воно в умовах самоуправства київської адміністрації та "свободи слова", яка не допускала до публікації навіть того, що раніше пропускатися цензурою.

Як свідчить мемуарна й епістолярна спадщина Євгена Харлампійовича, роки видання "Ради" стали періодом наполегливої і впертої боротьби за її існування напередодні кожного видавничого року, бо під тиском постійних проблем та невизначеностей перед нею поставала дилема: "Бути чи не бути". Другий варіант

Є. Чикаленко взагалі вважав недопустимим, бо закриття "Ради" прирівнював за своїм значенням до поразки, яку українське військо під проводом Б. Хмельницького зазнало 1651 р. під Берестечком. Видавець писав у 1906 р. відомому історикові-аматору М. Аркасові у Миколаїв: "Я ж не можу собі уявити тепер Україну без газети. Стільки років добивались скасування закону [18]76 р., проклинали його творців і оборонців, а коли сей закон скасовано, то виявилось, що ми самі нікчемні, що ми самі не можемо вести навіть одної газети на всю Україну. [...] Це такий сором буде, що хоч од нації одкажуйся і тікай безвісти!". Згортання видавничої діяльності особисто для себе Є. Чикаленко вважав духовною смертю, яка означала, що він зречеться усякої громадської діяльності і перейде у "первобытное состояние" сільського господаря, перебравшись з Києва до своїх маєтків, щоб людям у вічі не дивитися через той сором.

Надаючи газеті роль ідейного пропагандиста українського руху та усвідомлюючи потребу у ній, видавець Є. Чикаленко вживає усіх можливих заходів, щоб український щоденник існував та набирив популярності. Заради цього він готовий був продати навіть придбані ним землі, бо писав у 1906 р. в Одесу відомому громадському діячеві і бібліографу М. Комарову: "У всякім разі я сього діла не покину, поки не позбуваю всіх земель, що прикупив. Як останеться у мене те, що отримав у спадщину, тоді вже я скажу - годі!"

У подоланні зазначених труднощів Євгену Харлампійовичу допомагали фінансами, передплатниками та своїми дописами однодумці. До таких належали М. Грушевський, Л. Жебуньов, П. Стебницький, М. Комаров, Д. Яворницький. Серед прихильників "Ради" були і І. Шраг та Чернігівська громада. Як свідчать збережені листи Є. Чикаленка до нього, видавець у критичні періоди звертався до Іллі Людвиговича з проханням допомогти газеті передплатниками, яких їй постійно бракувало. Вже на другий видавничий рік Є. Чикаленко просив у Чернігівській громаді знайти для "Ради" передплатників, бо їх треба було довести до 2 тис. чол., щоб отримати згоду фінансувати газету від В. Симиренка - ще одного благодійника "Ради". Допомагали чернігівці не лише передплатниками, а й коштами. Так, у 1910 р. вони зібрали 400 руб. і переслали у Київ.

Українська газета публікувала і чимало матеріалів чернігівських кореспондентів, писала про діяльність тамтешньої Громади і "Просвіти". У "Громадській думці" був опублікований біографічний нарис про І. Шрага як посла до І Державної думи від Чернігівщини. Його було репрезентовано як одного з найвидатніших українських діячів, найпопулярнішого у регіоні адвоката. "Рідко якийсь видатний процес обходиться без його. Дуже відомий він також серед селян, яким є повсякчасним оборонцем. Говорить просто, завжди про діло, без порожніх фраз, але вміє впевняти слухача, вміє довести його до таких висновків, яких самому ораторові треба. В запалі говорить палко і його могутчий голос панує над найбільшою залою, захоплюючи слухачів" , - так характеризувала українська газета свого посла. Також підкреслювалася і така важлива деталь: "Посол од Чернігівщини, хоч має німецьке прізвище, але відколи почув себе свідомим українцем, ніколи не належав до тих "щирих" земляків, які своє українство ховали по власних кабінетах, а серед людей виступали скрізь москалями, чужинцями серед свого народу. Д[обродій] І. Шраг завсігди в громадських справах поведився як українець і де треба було, і де була змога обороняв національні права українського народу" .

З "Громадської думки" довідуємося і про такі цінні факти з біографії діяча: перед виїздом І. Шрага до Петербурга у Чернігові відбулася його зустріч з українцями міста (громадськими діячами, літераторами, молоддю). Останні висловили своєму обранцеві найактуальніші побажання та прийняли резолюцію про необхідність декларувати ним пропозицію заснування в Україні вищої автономної школи з кафедрами української мови, літератури, історії, етнографії та права. Згодом І. Шраг отримав настанову від земляків відстоювати в Думі і питання автономії України.

Українська газета інформувала громадськість і про приїзди І. Шрага до

Чернігова, його зустрічі з земляками, на яких посол переважно звітував про виконані повноваження. За матеріалами газети можна ознайомитися і з конкретними виступами І. Шрага на засіданнях Думи, його пропозиціями та участю у формуванні української парламентської фракції.

Українська газета знайомила читачів і з іншими подіями Чернігівщини, її визначними пам'ятками, подавала короткий історичний нарис про Чернігівську "Просвіту", висвітлюючи результати її діяльності та адміністративні утиски, яких вона зазнавала за 5 років свого існування. Оглядові зазначених матеріалів буде присвячена окрема розвідка, яка згодом побачить світ на сторінках цього видання.

Отже, даний нарис свідчить про тісну співпрацю і спілкування двох відомих представників доби національного відродження України початку ХХ ст. - Є. Чикаленка та І. Шрага. Їх об'єднувало спільне служіння українській справі, велика самовіддача та бажання кращого буття своїй нації.

Джерела та література:

1. "Чорний пар та плодозмін", "Худоба: коні, скотина, свині та вівці", "Сіяні трави, кукурудза та буряки", "Виноград", "Сад", "Як впорядкувати хазяйство в полі".
2. Дорошенко Д. Євген Чикаленко (1861-1929). Його життя і громадська діяльність. Прага, 1934. - С. 36.
3. Лист Чикаленка Є. Грінченку Б. 20 жовтня 1901 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НР НБУВ), ф. III, № 39970.
4. Євген Чикаленко. Спогади (1861-1907). - К.: "Темпора", 2003. - С. 218.
5. Там само. - С. 291.
6. Там само. - С. 222
7. Там само. - С. 214-215.
8. Євген Чикаленко. Щоденник. (1907-1917). - К.: "Темпора", 2004. - Т. I. - С. 28
9. Чикаленко Ганна. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (3 нагоди річнниці смерті) // Є. Чикаленко. Спогади (1861-1907). - К., 2003. - С. 351.
10. Лист Є. Чикаленка до П. Стебницького 24 червня 1908 р. // ІР НБУВ, ф. III, № 53072.
11. Рада. - К., 1908. - Ч. 28. - 2 лютого. - С. 3-4.
12. Листи Євгена Чикаленка до Миколи Аркаса // Праці центру пам'яткознавства. - К., 2005. - Вип. 8. - С. 241.
13. Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 20 жовтня [1906] р. // Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 1235, оп. 2, спр. 822, арк.182-183 зв.
14. Євген Чикаленко. Щоденник. - К., 2004. - Т. I. - С. 18.
15. Лист Чикаленка Є. Аркасові М. 26 жовтня [1906] р. // Державний архів Миколаївської області ф. 468, оп. 1, спр. 25, арк. 18.
16. Лист Чикаленка Є. Комарову М. 22 листопада 1906 р. // Відділ рідкісних видань та рукопису Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького, ф. 28/9, арк. 70.
17. Лист від 2 березня 1907 р. // Чернігівський історичний музей. Ал. 59-2201/603
18. Лист Є. Чикаленка І. Шрагу 14 листопада 1910 р. // Чернігівський історичний музей, - Ал. 59-220/2/603.
19. Громадська думка. - К., 1906. - Ч. 81. - 11 квітня. - С. 1.
20. Там само. - С. 2.
21. Громадська думка. - К., 1906. - Ч. 94. - 26 квітня. - С. 3.
22. Громадська думка. - К. 1906. - Ч. 111. - 16 травня. - С. 1.
23. В. Сивенький. Від Києва до Чернігова // Громадська думка. - К. 1906. - Ч. 81. - 11 квітня. С. 2 ; До археологічного з'їзду в Чернігові // Рада. - К., 1908. - Ч. 178. - 3 серпня. - С. 1; Музей української старовини ім. В. В. Тарновського // Рада. - К., 1909. - Ч. 134. - С. 2-3; Л. Ч-ко. Розкопки палеолітичного селища на Чернігівщині // Рада. - К., 1912. - Ч. 228. - 16 травня. - С. 2 та ін.
24. Рада. - К., 1911. - Ч. 28. - 28 лютого. - С. 2-3.

